
A TIHANYI ALAPÍTÓLEVÉL SZEMÉLYNEVEI II. AZ ALAPÍTÓLEVÉL HAGIONIMÁI¹

1. Középkori okleveleink hagionimái. – Középkori okleveles forrásainkban a hagionimák ('szentnevek') használatának három rétegét különíthetjük el:

1. A valódi hagionimák. A valódi (szoros értelemben vett) hagionima denotátuma a szóban forgó, szentként tisztelt személy. E névtípus okleveleinkben viszonylag ritkán bukkan fel, említése latinul történik. Jellemző előfordulásai: a) az oklevél narratív része (erkölcsi) hivatkozásként hoz fel példának, esetleg idéz valamely szentet, pl. 1389: „Dicit enim *Sanctus Augustinus* describens iustitiam” (F. 10/1: 564); b) az oklevélben szereplő helynévhez (esetleg egyéb körülményhez) kapcsolódik valamely szent említése, pl. 1234–1270: „deinde protenditur terminus eius usque Sabariam, ubi dicitur natus *Sanctus Martinus*” (ÁÚO. 2: 2); c) egy később szentté avatott korábbi adományozóra történik hivatkozás, pl. 1138: „super illa terra, quam *sanctus Stephanus Rex* [...] super Vagum, Monasterio S. Martini contulerat” (F. 2: 110). A valódi hagionimák kétségtelenül személynevek.

2. A tulajdonképpeni patrocíniumok. A *patrocinium* latin kifejezés eredetileg a védőszent ünnepét jelöli: *Dies patrocinii*, vö. „*Patrocinium* est festum Patroni” (RADÓ 1961. 1: 474; értelmezését l. a 3.1. pontban). A *patrocinium* – mint névtani terminus – valamely szent által pártfogolt, annak a tiszteletére szentelt egyházi rendeltetésű épületnek (templom vagy kápolna; MEZŐ ide sorolja az oltártitulust is, l. 2003: 8), továbbá annak vonzaskörzetében épült, jellemzően azt is magában foglaló egyházi intézménynak (monostor, ispotály stb.), illetve a köré szerveződő egyházi közösségnek a patrónus, védőszent nevével történő megnevezése. A tulajdonképpeni patrocíniumi névhasználat ugyancsak latin nyelvű.

A tulajdonképpeni patrocíniumoknak – annak megfelelően, hogy a nyelvhasználók az épület, az intézmény vagy a közösség közzsói említésével összekapcsolják-e a szent nevét, avagy efféle említés nélkül, csupán metonimikusan értik rá – két típusát különböztethetjük meg: a) teljes patrocíniumi névszerkezetek: a szent neve mellett áll a pártfogolt egyházi épület (intézmény, közösség) megnevezése, pl. 1256: „terre [...] que est *ecclesie sancte Marie de Almad*” (HO. 7: 59), 1228: „piscina [...] ad *monasterium Sancti Martini* pertineret” (ÁÚO. 1: 249); b) hiányos (elliptikus) szerkesztésű patrocíniumi névszerkezetek: metonimikusan, csupán a szent nevével említetik a pártfogolt egyházi épület (intézmény, közösség), pl. 1210: „*Abbas Sancti Martini*” (ÁÚO. 1: 103), 1259: „*Valentinus Cantor, Farcasius sacerdos Sancti Laurencij*” (ÁÚO. 11: 467). A két szerkezet teljesen egyenértékű, a névszerkezetben megragadható különbség csupán formális. Kiválóan illusztrálja ezt az alábbi részlet egy végrendeletből: 1234: „post mortem nostram dentur eidem *Monasterio Sancti Jacobi* vineae [...] cum eadem domo detur eidem *Monasterio* [...]. Et omnia paramenta, et

¹ Készült a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával. A tanulmány sorozat első részét l. Névtani Értesítő 33: 9–28.

libri dentur *Sancto Jacobo* [...]. Et post mortem meam detur *Sancto Jacobo* navicula” (ÁÚO. 6: 563–4).

Az elliptikus névszerkezet használata mögött a szerkezeti egyszerűsítésen túl esetleg másféle motiváció is húzódhat. A korabeli szemlélet szerint a templom, monostor stb. nem csupán a védőszent oltalmára bízott, hanem egyben (jogi értelemben is) birtoka is az égi patrónusnak (SOLYMOSI LÁSZLÓ szíves szóbeli közlése nyomán; példaként I. SZ. JÓNÁS 2010: 130–2, 142). Ekként a patrónus természetesen mind a felajánlott adományoknak, mind a szolgálónépeknek is birtokosa, vö. pl. 1075: „terre *Sancti Benedicti*”, „fovea *Sancti Benedicti*”, illetve „populus *Sancti Benedicti*” stb. (DHA. 217). Amennyiben e névszerkezettípus létrejöttéhez a birtoklás motívuma kapcsolható, az ilyenfajta patrocíniumi névhasználat szorosan érintkezik a puszta személynévből (a birtokos nevéből) származó helynevek típusával. Számos egyéb előfordulás ugyanakkor ezzel együtt is csupán ellipszissel értelmezhető, l. pl. 1075: „*Sancti Benedicti* terminus”, „mete *Sancti Benedicti*” stb. (DHA. 216): az oklevél Szent Benedek (ti. [monostora] birtokának) határát, illetve határjelzőit említi.

A patrocíniumi névszerkezetek átmeneti alakulatok. A teljes szerkezet részeként álló hagonima személynév, míg a teljes névszerkezet helynév (egyfajta *petre zenaia hel*-féle szerkezet). A hiányos szerkesztésű patrocíniumi említések esetében e két kategória lényegében egybeesik, pontosabban a szentnév itt formálisan személynév, funkcionálisan helynév. Ha azonban értelmezésünkben erőteljesebben engedjük érvényesülni a védőszent „birtokosi” szerepét (amely a teljes névszerkezetek esetén általában transzparens), a kategória a személynév felé mozdulhat el. Mindazonáltal a hiányos szerkesztésű patrocíniumi nevekben valószínűleg nem különül el élesen a személynévi és a helynévi kategória, l. a fentebb idézett végrendelet szövegét, illetve vö. hasonló példaként: 1211: „(terminus) venit usque ad maximam metam *Andree regis*” (PRT. 10: 511).

3. A patrocíniumi eredetű helynevek. A templom patrónusának a neve metonimikusan a település (olykor másfajta hely) nevévé válik. Okleveles gyakorlatunkban e névtípus jellemzően anyanyelven (magyarul) említetik, pl. 1278: *Tycheu Sent Martun* (Gy. 3: 561), 1348: *Zenthmartun* (Cs. 5: 864), 1376: *Dychewzenmarton* (OkI Sz. 620; vö. MEZŐ 2003: 257, *Dicsőszentmárton*). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az elliptikus szerkesztésű patrocíniumokra gyakran ráérthető maga a patrocíniumi eredetű helynév (településnév) is. A viszonylag korai adatok között pedig számos latin nyelvű, gyaníthatóan településnévi előfordulásra is bukkanhatunk, l. pl. 1263: villam *Sancti Nicolai* supra Munkach (ÁÚO. 8: 68, MEZŐ 2003: 331, *Szentmiklós 9*) – esetenként fenntartva a kérdéses szent „birtokosi” szerepének emlékét. A szentnévi, illetőleg szentnévi eredetű nevek e harmadik csoportja immár nem a személynévek, hanem a helynevek (leginkább jellemzően, de nem kizárólagosan a településnevek) körében elemzendő. Mint ilyenek, természetesen csupán eredetüket tekintve említhetők a hagonimák között, hiszen helynevekként immár kikerültek a hagonimákat is tartalmazó személynévek kategóriájából (vö. SZENTGYÖRGYI 2011: 10–1).

1.1. A hagonimák rétegeinek elkülönítése: névhasználati, nyelvi és terminológiai problémák. – A hagonimák denotatív jelentésének metonimikus bővülése nem szükségszerű. Nem minden szentnévből válik ugyanis templomcím, és nem szükségszerű a templomcím településnévvé válása sem (ez utóbbira vö. MEZŐ 1996: 249–54, 2003: 7).

Ha azonban az említett névtípusok létrejöttek, nem lehet kétséges, hogy egymásra vezethetők vissza.

A valódi hagionimákból megszülető tulajdonképpeni patrocíniumok nem okoznak sem szerkesztésbeli problémát (változatlanul latin nyelven illeszkednek az oklevelek szövegébe), sem kogníciós nehézséget (a szent patrónusi szerepe funkcionálisan – amint ez a hozzá intézett imákból is kiderül – a védőszent „cselekedete”: Szent Mihály templomát Szent Mihály patronálja, azaz „oltalmazza”, „gondozza”, „birtokolja” stb.).

Számos problémát vet fel ugyanakkor a patrocíniumokból létrejövő településnevek kérdése, különös tekintettel a névadással (névkeletkezéssel) és a névhasználattal összefüggésben. Egyfelől – főként a településnév létrejöttét közvetlenül követő időszakban – a névhasználó tudatában csak lassan függetlenedik a két poliszém jelentés (kognitív szempontból: a védőszent patrónusi szerepe, sőt személye is absztrakttá válik, később teljesen felszámolódik, a név tehát szemantikai tekintetben kiürül). E poliszém jelentések idővel rendszerint homonim névalakulatokká válnak (a patrocínium olykor funkcióját veszítve ki is hullhat a névkészletből).

Másfelől a korai diplomatikai gyakorlat is birkózik a megkülönböztetéssel, erre a nyelvi elkülönítés eszközét alkalmazza. Jóllehet kezdettől fogva jelen van a nyelvi elhatárolás igénye, mégis időbe telik, míg a szétvált névtípusok mind funkcionálisan, mind nyelviileg következetesen elkülönülnek egymástól. Feltehetően e névkategóriára is érvényes az a teonimákkal kapcsolatosan tett megfigyelés, miszerint a patrocíniumi, latin nyelvű névhasználat akkor különül el következetesen az immár anyanyelvű településnévhasználattól, „amikor már nem csupán a denotatív, hanem a fogalmi jelentés is elszakadt az eredeti denotátum(é)től” (SZENTGYÖRGYI 2011a: 21). Ekkor a névhasználó tudatában a településnév említése immár nem idézi fel közvetlenül sem a templomot (egyházi közösséget), sem a védőszent alakját vagy patrónusi szerepét.

Harmadrészt a két utóbbi kategória terminológiai elhatárolása nem egységes sem a hazai, sem a nemzetközi szakirodalomban. A magyar szakmunkákban a patrocíniumi eredetű helynevek forrásokbeli említései gyakran mosódnak össze a valódi patrocíniumokéival. (Erről részletesen szólunk az 1.4. pontban.) A nemzetközi szakirodalom terminushasználata ugyancsak bizonytalanul fedi le a fenti kategóriákat.²

Mindezek nyomán a jelen tanulmányban a szentnévi használat három rétegét világosan és egyértelműen kívánjuk elkülöníteni. Eszerint 1. *valódi hagionimá*-nak a szent nevét tekintjük: ez olyan személynév, amelynek nincs helynévhez, illetőleg egyházi intézményhez kapcsolódó közvetlen vonatkozása. 2. A tulajdonképpeni *patrocínium(i név)*, a szent névvel szerkesztett egyházi intézmény (templom, monostor stb.) neve: olyan helynév, melyben a szent neve (mint az intézmény egyházi titulusa, l. 3. pont) valódi hagionimaként, azaz személynévként említettik. (Helynévi használata csak elliptikusan, metonimikus ráértéssel képzelhető el.) 3. A *patrocíniumi eredetű helynevek* (*patrocíniumi helységnevek*, *patrocíniumi településnevek*) ezzel szemben – nem egyházi intézményt jelölő – helynevek (jellemzően településnevek), vagyis a szentnév immár közvetlenül helynévként használatos.

² Az európai patrocíniumi névhasználat áttekintésére legújabban l. a TÓTH VALÉRIA által kezdeményezett és összefogott nemzetközi kutatás eredményeit bemutató tanulmánykötetet (TÓTH szerk. 2011), melyet a Névtani Értesítő jelen számában ismertetünk. A nemzetközi terminológia következetlenségeiről l. ezen ismertetést.

1.2. A szakrális-devocionális névhasználat visszahatása. – A hagionimák három rétegének elkülönítése nem csupán névhasználati és terminológiai kérdés, hanem – amint fentebb láttuk – a nyelvválasztás szempontjából is releváns. Nagyszámú középkori okleveles adat tükrében ugyanis kirajzolódni látszik, hogy forrásaink a szentneveket valódi hagionimákként, illetve tulajdonképpeni patrocíniumokként következetesen latinul, míg patrocíniumi eredetű településnevekként jellemzőbben anyanyelven (magyarul) közlik. A hagionimák valódi szentnévi, illetve patrocíniumi funkciójú okleveles említései tehát kapcsolódnak a teonimákkal összefüggésben vizsgált (SZENTGYÖRGYI 2011a: 18–9, 25) szakrális-devocionális latin névhasználatához. A szakrális-devocionális névhasználat helynevekre vonatkozó összefüggéseit kiválóan szemlélteti többek között az egyházi személyeket említő szerkezetekre igen jellemző nyelvi kétarcúság.

A nem patrocíniumi eredetű (jórészt nem is fordítható) településnevek esetében természetesen az egyházi személy nevével kapcsolatos településnév anyanyelvi említése, vö. pl. 1332–1335: „Petrus sacerdos de *Comaros*” (MEZŐ 2003: 278, *Alsókomaróc*), 1333: „Elyas plebanus de *Zeeg*” (MEZŐ 2003: 184, *Szék*) stb. Hasonlóképpen nem fordítódnak az egyébként latinra fordíthatók sem: vö. pl. 1295: „ecclesia fratrum Praedicatorum de *Patak*” (ÁÚO. 10: 180, MEZŐ 2003: 80, *Sárospatak*), 1331: „Presbiter de *Osowfeu*” (Cs. 3: 30, MEZŐ 2003: 211, *Aszófő*) stb., illetve 1334: „Paulus [sacerdos] de *[A]Pothfalva*” (MEZŐ 2003: 87, *Apátfalva*) stb. (E csoport alól egyéb névhasználati tendenciákkal összefüggésben kivételt képez néhány típus, melyek részletes bemutatása e tanulmánynak nem célja: 1. 1439: „cantor et canonicus *Albaeregalis*”, MEZŐ 2003: 184, *Székesfehérvár*; vö. HOFFMANN 2010: 138–9; 2. 1332–1335: „Michael sacerdos de *Superiori Vadas*”, MEZŐ 2003: 161, *Felsővadász*, vö. TÓTH 2008: 38; 3. 1332–1337: „Michael [sacerdos] de *Nova Villa*”, MEZŐ 2003: 336, *Újfalva*; stb. E típusokra nézve a szakrális-devocionális és a hivatali névhasználat összefüggéseit célszerű vizsgálni, vö. SZENTGYÖRGYI 2011a: 11.)

Mindezek tükrében figyelemre méltó, hogy a hasonló szerkezetekben álló – patrocíniumi eredetű településnevekként is értelmezhető – szentnevek említése következetesen latin nyelvű (l. párhuzamosan a valódi helyneveket tartalmazó, fentebb említett szerkezetekkel). Ennek vélhetően az az oka, hogy településnévi használatuk kialakulása után is – esetleg éppen az egyházi személy latin nyelvű megnevezésének „vonzására” – átsugárzik rajtuk a tulajdonképpeni patrocíniumi névhasználat. Ennek nyomán pedig a latin névváltozat lép (olykor még későbbi forrásokban is) az „elvártan” anyanyelvű településnévi használat helyére.

Az alábbiakban kísérjük végig teoretikusan a folyamatot! 1. Az alábbi említésben a tulajdonképpeni patrocíniumi névhasználat példáját látjuk: 1333: „Mikl [!] sacerdos ecclesiae *Sancte Marie*” (MEZŐ 2003: 466, *Szentmária 3*). 2. Hasonlóképpen alakul a templom említése nélküli, eredetét tekintve elliptikus szerkesztésű használat, vö. 1332–1334: „Petrus sacerdos de *Sancto Georgio*” (MEZŐ 2003: 108, *Szentgyörgy 4*). Patrocíniumi használatú ellipszisre különösen akkor van okunk gyanakodni, ha ugyanaz a forrás hasonló szerkezetben a templomot is említi. Az utóbbi példához vö. 1332–1334: „Petrus [sacerdos] de capella *Sancti Georgii*” (MEZŐ 2003: 108, *Szentgyörgy 4*). 3. Az elliptikus patrocíniumi névszerkezet-típus – a patrocínium és a településnév egyezése esetén – olykor alig elkülöníthető a patrocíniumi eredetű helynevektől. Az alábbi oklevélrészletben található *Sancti Martini* név a templomra (egyházra, közösségre) ugyanúgy vonatkozhat, mint a településre: 1332–1335: „Stephanus sacerdos *Sancti Martini*” (MEZŐ 2003: 274, *Tiszaszentmárton*). Hasonlóképpen ugyanott: 1332–1335: „Stephanus [sacerdos]

de *Sancto Martino*”. A latin grammatikai szerkesztés ez esetben nem releváns. 4. Az utolsó lépésben az elliptikus szerkezet hagionimájának elmozdult denotatív jelentése teret enged az alábbi (tkp. kontaminációs jellegű) szerkezetek létrejöttének, végső soron a települések latin nyelvű említésének, pl. 1332–1334: „Stephanus sacerdos de villa *Sancti Nycolay*” (MEZŐ 2003: 331, *Szentmiklós 11*), 1333: „Paulus sacerdos de villa *Sancti Michaelis*” (MEZŐ 2003: 278, *Almásszentmihály*). Ez a szerkesztés természetesen továbbra is csak a patrocínium és a településnév egyezése esetén valósulhat meg, ezzel szemben l. pl. 1332: „Simeon sacerdos ecclesie *Sancte Crucis de Nova Villa*” (MEZŐ 2003: 185, *Szentkereszt 2*).

1.3. A névhasználat vizsgálatának lehetséges további szempontjai. – A bemutatott „folyamat” – említettük – teoretikus, a valós névhasználat az erőteljesnek érzett patrocíniumi jelentést közvetlenül is beleérthette a településnévi használatba (különösen a patrocíniumi eredetű helynévadás aktusát közvetlenül követő időszakban), vö. pl. 1273: „villam *Sancti Michaelis*” (ÁÚO. 12: 75, MEZŐ 2003: 293, *Nagyszentmihály*), de (ugyanazon hely megnevezéseként): 1274: *Scenmihal* (ÁÚO. 12: 89, MEZŐ 2003: 293, *Nagyszentmihály*).

Két, e névhasználatot feltehetően árnyaló, a későbbiekben módszeresen vizsgálandó kritérium sejlik fel. Az első: a gyakran párhuzamosan is felbukkanó magyar és latin nevek használata (vö. az előző példával) időben korlátozottnak tűnik. A névalakok elkülönülése, illetve ennek következetes átültetése a diplomatikai gyakorlatba jellemzően a 14. század második felében, legkésőbb a 15. századra megtörtént, a latin településnévhasználat teljesen visszaszorult, a latin névváltozatok pedig teljes egészében visszakerültek a tulajdonképpeni patrocíniumi névhasználat körébe. A folyamat érzékeltetésére vö. pl. 1274: „de villa *Omnium Sanctorum*” (MEZŐ 2003: 353), majd később 1349: *Mendzenth* (AO. 5: 322), ugyanakkor ez utóbbival szemben 1412: „parochialis ecclesia *Omnium Sanctorum*” (ZsO. 3: 382; vö. MEZŐ 2003: 353, *Szepesmindszent*). A második: e gondolatmenet kereteit szétfeszítené, ám úgy sejtjük, hogy szükséges lenne megvizsgálni e jelenséget az oklevelek típusának tükrében is. Elképzelhető, hogy az egyházi oklevélkiadó helyeken (esetleg a szakrális-devocionális névhasználat intenzívebb hatásaként) erőteljesebb e latinizáló hajlam a világi kiadású oklevelekéhez képest. Egy elsődleges (még nem reprezentatív) mintavétel azt mutatja, hogy a pápai adószedők oklevelezési gyakorlatában ez kitapintható módon jelentkezik.

1.4. A településnevek latin névhasználatának kérdése. – A latin nyelvű, patrocíniumi eredetű településnévi használatot érintő megállapítások helyneveinknek csupán kisebb részére vonatkoznak. Az oklevelek névelőfordulásainak túlnyomó többségéről az mondható el, hogy kezdettől fogva világosan és következetesen elkülönül a latin nyelvű patrocíniumi, illetve az anyanyelvű településnévi névhasználat. Ide tartozik értelemszerűen a nem patrocíniumi eredetű helynevek összessége – kivételt az egyéb diplomatikai szempontokat érvényesítő latin névhasználat-típusok képeznek (vö. a fentebb említett példákkal, ezek azonban nincsenek kapcsolatban a patrocíniumok kérdéskörével), de ugyanez mondható el a patrocíniumi helységnevek többségéről is. (A pontosabb arány egy módszeres feltárás eredményeként lenne meghatározható, ám az egyes települések tekintetében számolnunk kell a források esetlegességével is.) Az elkülönülő latin patrocíniumi és magyar településnévi használat kiragadott példaként Csíkszentmártont említem:

1334: *Scenthmartun*, 1357: „Stephanum [sacerdotem] *ecclesie sancti Martini*”, 1372: „*Chychke-Zenthmartun* [...] iuxta *ecclesiam* in honore *sancti Martini* confessoris ibidem constructam” (MEZŐ 2003: 256, Csíkszentmárton).

A lehető legtöbb esetben – elsősorban a latin oklevelek szövegkörnyezete segítségével – szükséges elvégezni a tulajdonképpeni patrocíniumok elkülönítését a patrocíniumi eredetű, de immár nem patrocíniumi eredetű helynevek (településnevek) említéseitől. Ez a vizsgálat módosítani fogja azt az általános vélekedést, amely szerint „a patrocíniumi településnevek az oklevelekben különösen gyakran szerepelnek latin nyelven” (HOFFMANN 2004: 25). HOFFMANN ISTVÁN a *Szentandrás* név adataival (MEZŐ 1996: 53–5) illusztrálja megállapítását, illetve tovább pontosítja: „az egykori 40 település közül 14-nek az első említése latinul történt” (HOFFMANN 2004: 25). Az efféle megállapítások később általános szakirodalmi vélekedéssé formálódtak: „a szentnévből lett településnevek nagy többségének első említése [...] latin nyelvi formában történik” (TÓTH 2008: 220), „a patrocíniumi településnevek meglehetősen gyakran szerepelnek latin nyelven az oklevelekben” (SZÖKE 2013: 86, 35. j.). Attól eltekintve, hogy például a HOFFMANN ISTVÁN által vizsgált 40 *Szentandrás* nevű település esetében a 14 nem nevezhető igazán „többség”-nek (vö. TÓTH 2008: 220), az adatokat szövegkörnyezetük figyelembevételével átfésülve kiviláglik, hogy az a bizonyos „első említés” leggyakrabban éppen nem helységnévi névhasználat, hanem tulajdonképpeni patrocínium, l. 1310 > 1437: „*eccl. in honorem B. Andree ap-li fundata*”; 1329: „Beke sac. *eccl-e de S. Andrea*” (Gy. 1: 94; vö. MEZŐ 1996: 53); 1297: „*eccl. ... in honorem ... beati Andree apostoli*” (MEZŐ 1996: 53); 1230/1349: „*eccl. B. Andree edificata*” (Gy. 2: 72; vö. MEZŐ 1996: 53) 1328: „*ecclesia beati Andree apostoli est constructa*” (MEZŐ 1996: 55) stb. Hasonlóképpen: 1252: „*molendinum Andree*” (MEZŐ 1996: 54), e szerkezet szentneve ugyanis szintén nem helynév, vö. a tulajdonképpeni patrocíniumokról fentebb mondottakkal. Néhány előfordulás esetén a két névtípus nehezen elkülöníthető, pl. a következő oklevélrészlet szentnévi megjelenése elvben lehetne településnév: 1093 [1092]: „iuxta fluuium Piliske prope *Sanctum Andream*” (ÁÚO. 6: 67; vö. MEZŐ 1996: 55; [DHA. 283.]), az oklevél szövegezése azonban azt mutatja, hogy a helységnevek elé e forrás következetesen kiteszi a *villa* földrajzi köznevet, így ez az említés inkább utal patrocíniumi névhasználatra, vö. ugyanebben az oklevélben hasonlóképpen szerkesztve: „prope *ecclesiam Sancti Clementis*” (ÁÚO. 6: 68). Az említett 14-ből (összesen 40-ből) csupán kettő-háromnak az első adata utal kétségtelenül helységnévi használatra: 1268: „*ville sancti andree*” (MEZŐ 1996: 53–4; ez esetben a latin névhasználat feltehetőleg nem független a folytatástól: „uersus *Ecclesiam s. Andree apostoli*”); 1332: *Villa Sancti Andree*” (MEZŐ 1996: 54). Az 1291–1294: „In *Sancto Andree vnciam*” (MNY. 1926: 358; vö. MEZŐ 1996: 53) adathoz: a forrásban az *archidiaconatus* ’főesperesség’ fölérendelt fogalom nyilvánvalóvá teszi, hogy egyházköz(ös)ségről van szó, persze ez lényegében egybeesik a településsel, tehát akár ide is sorolhatjuk (a latin névhasználat azonban itt is közvetlenül egyházi motivációjú). Minden további latin nyelvű első előfordulás esetében templom, püspöki székház vagy monostor neve *S. Andreas*.

Mindebből az következik, hogy településnévként egyáltalán nem általános a latin nyelvű névhasználat. Az első (korai) említések az esetek többségében nem településnévi, hanem szoros értelemben vett patrocíniumi megnevezések, melyek a latin szakrális-devocionális névhasználatot követik. Ugyanakkor valóban előfordul (első említésként) latin nyelvű valós településnév, ez azonban a vonatkozó településneveknek csupán igen

kis hányadát érinti. Ezen esetek zömében is legfeljebb arról lehet szó, hogy 1. még nem különült el egyértelműen a patrocínium és a helynév poliszém névhasználat (l. 1.1. pont), illetve 2. a helységnévi használatban a latin névváltozat oklevélbe illesztését jellemzően másodlagos motivációk (l. 1.2. pont) befolyásolták. Mindezek feltérképezése további átfogó kutatást igényel.

Nagyszámú adat figyelembevételével történő, az oklevelek kiadóit is számba vevő, illetve a tér és idő dimenziójára érzékenyebb újabb kutatások a felvázolt név- és nyelvhasználati összefüggéseket természetesen tovább árnyalhatják, részben módosíthatják. Figyelemre méltó például a patrocíniumi névhasználatnak és a patrocíniumi eredetű településneveknek az időbeli eloszlása (különös figyelemmel az átmeneti, nehezen elkülöníthető említésekre). A 13. század második, illetve a 14. század első felének – a rendelkezésre álló források arányához képest is – kiugróan nagy számú adata arra utalhat, hogy a patrocíniumi névadás e korszakban (illetve az azt közvetlenül megelőző időszakban) élhette „virágkorát” (vö. TÓTH 2008: 228, 2011: 186–8). E névtípusoknak a korszakhoz köthető művelődés- és egyháztörténeti összefüggéseire erőteljesebben rámutató vizsgálat pedig a patrocíniumi eredetű helynévadásra vonatkozó ismereteinket is tovább bővítheti.

2. A Tihanyi alapítólevél hagionimái. – Az alábbiakban a hagionimák okleveles használatának – a fentebb kifejtettekhez képest számított – előtörténetét kínáljuk egy szűk keresztmetszetben: a tihanyi apátság alapítólevelében. Nem tanulság nélküli ugyanis annak vizsgálata, hogy mit mondhatunk legkorábbi, 11. századi latin nyelvű okleveleink hasonló névformáinak használatáról.

A Tihanyi alapítólevél szövegében valódi hagionimákra nem bukkanunk, a szentnévi előfordulásokat csupán patrocíniumi használatban, illetőleg patrocíniumi eredetű helynévként érhetjük tetten (a TA. szövegrészei SZENTGYÖRGYI 2010a átírása szerint): 1. A tulajdonképpeni patrocíniumok közül teljes szerkezetű: „ad ecclesiam sanctę marię sanctique aniani episcopi & confessoris” – ’a Szűz Mária és Szent Ányos püspök és hitvalló tiszteletére szentelt [...] egyháznak’. 2. Szintén patrocíniumi névhasználatra utalnak, de elliptikus szerkesztésűek az alábbiak: „quę simul ad sanctum clementem terminantur” – ’mindkettő (ti. út) Szent Kelemennél végződik’; „tercia namque sancti mich(a)elis” – ’a harmadik (ti. tó) pedig Szent Mihályé’; illetve az alapítólevél hátlapján: 1060 e.: „sanct[ę] marię scilicet & sancti aniani” – ’Szűz Mária és Szent Ányos (ti. egyházi felszerelése)’. 3. Patrocíniumi eredetű helynév: *tichon* – ’Tihany’ (l. SZENTGYÖRGYI 2010b: 385–96).

A nyelvhasználat szempontjából megemlítendő, hogy a Tihanyi alapítólevél az általános középkori (európai) oklevelezési gyakorlathoz igazodva (magyar viszonylatban annak egyik „előfutáraként”) a patrocíniumi használatú neveket következetesen latinul említi, a patrocíniumi eredetű, de e tekintetben funkcióját veszített helynevet azonban – a név szemantikai transzparenciájának elvesztése okán is – természetesen anyanyelven (vö. „qui uulgo dicitur *tichon*”) emeli szövegébe. (Ez utóbbi latin megfelelője *Tycho* volna.)

Az alapítólevélben felbukkanó öt hagionima közül tehát négy patrocíniumi használatú, azaz templomcím.

3. Terminológiai kitérő: a patrocínium és a templomcím. – A valódi hagionimák és a patrocíniumi eredetű helynevek megnevezések használata nem indukál terminológiai

természetű problémát. A *patrocinium* és a *templomcím* kifejezések egymáshoz való viszonya azonban nem látszik kellőképpen tisztázottnak a vonatkozó szakirodalomban.

MEZŐ ANDRÁS egyfelől – a középkori oklevelek latin szóhasználatára hivatkozva – szinonimaként használta a *patrocinium* (akadémiai értekezésének címében ez szerepelt), a *templomi védőszent*, a *templomcím* vagy *titulus*, illetve a *templomnév* kifejezéseket. Akadémiai értekezése nyomtatott változatának címében a *patrocinium*-ot (a bírálatok hatására) *templomcím*-re cserélte (vö. 1996: 20), ugyanakkor nem mondott le a *patrocinium* megnevezésről sem (vö. 1996: 36). Megjegyezte ugyanakkor, hogy „az egyházjog különbséget tesz a *patrocinium* és a *titulus* között: védőszentnek azt nevezik, akinek oltalma alá helyeznek valamely templomot, s akiről azt elnevezik, a *titulus* azonban nem szent, hanem valamely hittitokra vagy isteni személyre utal” (1996: 36). Később – a szakmai közvélemény tartózkodó fogadtatása nyomán – visszatér a korábbi munkáiban alkalmazott *patrocinium* kifejezéshez (2003: 7). Az utóbbi évek kapcsolódó szakirodalmában mindkét terminus egyaránt elterjedt (vö. pl. SLÍZ 2010; TÓTH 2006a, 2007, 2008, 2011. stb.).

3.1. A terminusok egyházjogi-liturgiátörténeti és névtani használatáról. – A *templomcím* (latin *titularis*, *titulus*), illetve *patrocinium* (latin *patronus*, *patrocinium*) kifejezések egymáshoz való viszonya egyházjogi és liturgiátörténeti szempontból a fenti elhatárolásnál kissé bonyolultabb. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, a következőket jegyezzük meg. A *patrocinium* eredetileg a *patronus* (‘védőszent, égi pártfogó’) ünnepe. Egyházjogi értelemben *patronus*-a egy nemzetnek, egyházmegyének, városnak, vidéknek stb. van. (A *patronus* ezen fogalomköre kívül esik témánkon.) A templomoknak (ezenkívül a szerzetesrendeknek és a kongregációknak) ezzel szemben *titulus*-uk van, ez lehet isteni személy (*persona divina*), teremtettséggel rendelkező személy (*persona creata*, azaz a szentek és az angyalok), illetve hittitok (*mysterium*), amelyre a templomot felszentelték (*dedicatio*), és amelyről a nevet kapta (*nomen ecclesiae*). Ennek ünnepe a *festum tituli* vagy *festum titolare*. A szentek és angyalok titulását csupán köznyelvi használatban szokás – „nominari solet” – *patronus*-nak nevezni. (Minderre l. RADÓ 1961. 1: 474–5, vö. CIC. 1218. kánon.)

A *patronus* és a *titulus* közötti különbségek részletezését l. RADÓ hivatkozott munkájában (1961. 1: 475). Ezek közül – további vizsgálatainkra előtekintve – egy fontosat emelünk ki: *patronus* eredendően csupán egy lehet (azonos „szinten”), míg *titulus* akár több is lehet egyenrangúan. A Tihanyi alapítólevélből Tihany monostorának (templomának) két egyenrangú *titulus*-áról értesülünk.

Az egyházjogi-liturgiátörténeti hagyomány szerint tehát a templomra vonatkozóan (számunkra ez a releváns) a *titulus* az átfogó, fölérendelt terminus, az itt használt (szakterminológiai szempontból nem precíz, „köznyelvi”) *patronus* kifejezés ennek csupán egy részét (*personae creatae*) fedi le. A *patrocinium* névtani terminusként ugyanakkor jóval távolabb került a kifejezés eredeti jeletésétől (mely kívülesik a templomhoz kapcsolódó terminusok körén): a *patronus*-t mint a templom védőszentjét (a továbbiakban ideértjük az angyalokat is), illetve annak nevét jelöli.

Mindezek alapján a névtan területén mind a *templomtitulus* vagy *templomcím* (tágabb), mind a *patrocinium* (szűkebb) kifejezés alkalmas a szóban forgó fogalom jelölésére. Talán precízebbnek tűnik a *patrocinium*-ot (szűkebb értelemben) abban az esetben használni, ha ténylegesen szentről vagy angyalról (*personae creatae*) van szó. Névtani

szempontból azonban nem helyteleníthetjük, különösen a középkorra vonatkozóan nem, ha a két terminust teljes értékű szinonimákként alkalmazzuk, s ennek nyomán például a patrocíniumi eredetű helynévadás fogalmi körébe beleértjük a nem szentnévi titulusokból származó településneveket is, mint pl. *Keresztúr, Szentkereszt, Szenttrinitás* stb. (vö. SZENTGYÖRGYI 2011a). Egyfelől ugyanis nagyságrendileg elenyésző – ha önmagában nem is kevés – a nem szentnévi eredetű templomcím (vö. SZENTGYÖRGYI 2011a: 20–1, 22, 24, 25), másfelől a középkori oklevelezési gyakorlat valójában nem tesz különbséget a titulusok között, azokra teljes kifejtettség esetén az *in honore(m), ad honorem* stb. kifejezésekkel (továbbá genitivusszal vagy *de* + ablativusszal stb. szerkesztve) megkülönböztetés nélkül utal (vö. MEZŐ 1996: 36). Az alább bemutatandó szentnévi titulusok azonban a szűkebb értelemben vett patronusi fogalomkörnek is megfelelnek, így a terminusok szinonim használata még inkább indokolt.

3.2. A templomtitulus eredete. – A liturgiátörténet két forrásra vezeti vissza a templomcímek kialakulását. Egyfelől már az ószövetségi hagyomány számon tartotta és ünnepelte a jeruzsálemi templom felszentelésének évfordulóját (vö. RADÓ 1961. 1: 473, *BibliaiLex. templomszentelési ünnep*). A kereszténység korai századaitól kezdve hasonlóképpen ünnepelték Róma nagy bazilikái felszentelésének (*dedicatio*) évfordulóját (RADÓ 1961. 1: 473). A másik hagyomány gyökere a római lakóházak bejárata felett a tulajdonos névtáblája (*MKatLex. titulus*). A korai időkben az istentiszteleteket magánházaknál végezték. Kezdetben a háznak csak egy helyisége szolgált istentiszteleti célra, később egy-egy tehetősebb keresztény háztulajdonos egész házát a hívő közösség rendelkezésére bocsáthatta (háztemplom). A *titulus* kifejezés tehát eredetileg a ház tulajdonosának nevét őrzi, vö. Rómában: *titulus Clementis* stb. (GUZSIK 2001a: 9). Később a *titulus* a templom épít(tet)őjét jelölte. A *titulus* 'égi pártfogó' jelentése (és ennek ünnepe) a 4. századtól adatolható. A legkorábbi, ókeresztény szerzetesi hagyományban nincs szerepe a titulusnak. A késő ókortól kezdődően azonban a keleti monastorokat felváltva hol építet(t)őjük (talán a korai használat örökségeként), hol védőszentjük (a későbbi *titulus*-fogalomnak megfelelően), illetőleg egyéb titulusuk (*teonima, mysterium*) nevével említik (vö. SZENTGYÖRGYI 2010b: 301). E tekintetben a nyugati szerzetesi hagyomány sem egységes. A monastorok nevévé ugyanakkor itt nem vált az építet(t)őjük neve. A monastorok megnevezése történhet titulusukkal, de gyakori valamely vonatkozó helynévvel való említés is, pl. *Cistercium, Tihany apátsága* stb. (a középkori monasztikus rendek monastorainak esetében – szemben például a koldulórendek kolostorainak névhasználatával – a helységnév jellemzően másodlagos). E tekintetben az egyes szerzetesrendek között is különbség figyelhető meg (pl. a ciszterci monastorok említése nem is igen volt lehetséges templomcímükkel, hiszen minden monastoruk titulusa „Mária mennybevétele”, l. SZENTGYÖRGYI 2011b: 9).

3.3. A védőszent választásának kritériumairól. – A védőszent választásának nincsenek egyházz jogi kritériumai (vö. SCHWARTZ 1932: 133, MEZŐ 1996: 37), ám – legalábbis az újkori rendelkezések szerint – a római egyháznak azt jóvá kell hagynia (RADÓ 1961. 1: 473). MEZŐ ANDRÁS egybegyűjtötte a lehetséges motivációkat (1996: 38–41). E felsorolásban külön nem szerepel, vélhetően az „egyéb történeti, egyháztörténeti körülmények” közé sorolható a politikai, egyházpolitikai szempont. 909-ben például azért lett Cluny titulusa „Szent Péter és Pál”, hogy kifejezze a monastor exempcióját

(azaz a római pápa kivételével sem egyházi előjáróság, sem világi hatalom felette befolyást nem gyakorolhatott).

Tihany titulusa két szempontból is figyelemre méltó. Egyfelől különlegesnek tűnik a kettős – de nem páros (vö. Cluny) – templomcím alkalmazása (erről részletesebben a 6. pontban szólnunk). Másfelől Szent Ányos (Anianus) védőszentként való választásában vélhetően komoly szerepet játszhatott a politikai megfontolás.

4. Szűz Mária. – Szűz Mária nevének említése az alapítólevélben teljes szerkezetű patrocínium részeként fordul elő („ad ecclesiam sanctę marię · sanctique aniani episcopi & confessoris”) – a továbbiakban *ecclesia* ’templom, egyház’ említéssel visszautalva (vö. SZENTGYÖRGYI 2010c: 174) –, az alapítólevél hátlapján pedig elliptikus szerkezetben áll: 1060 e.: De eclesiasticis sanct[ę] marię scilicet & sancti aniani rebus”. (Ez utóbbi esetben egy javító kéz egy második c-t szűrt be az *eclesiasticis* szó fölé, illetve egy későbbi – talán 18. századi – kéz a *sanctę* eredetileg helyes végződését tudálékosan -orum rövidítésre javította, mely alatt halványan *ę* látszik.) A patrocíniumi megnevezés latinul történik.

Az egyház nem kevés Mária nevű szentje közül messze kiemelkedik Szűz Mária, Jézus anyja, akit az egyházban kezdetől fogva megkülönböztetett tisztelet övez. Életének eseményeihez, kegyelmi kiváltságaihoz számos ünnep kapcsolódik (l. pl. FEKETE 1974: 198).

A Mária bibliai név (vö. BibliaiNt. 426) a héber *Mirjām* – kevéssé valószínűen az arám *Marea* (MKatLex. *Mirjam*) – (újszövetségi) görög (*Μαρία* [indecl.] > *Μαρία*), majd latin (*Maria*, mely egybeesik a Marius nemzetség nőtagjainak nevével) változata. A héber név talán a *mārā* ’testes’ szó gyökére megy vissza (ÚszGMSz.), mindazonáltal etimológiája megnyugtatóan nem tisztázott. (A változatos tudós és naiv etimológiákra l. FEKETE 1974: 197–8, MKatLex., KnE., ÚszGMSz. stb.)

Szűz Mária nevének szokásos latin formája: *Sancta Maria* ’Szent Mária’, de mellette igen gyakori megnevezés a *Beata Virgo* ’Boldog Szűz’ is. A kettő kontaminációjaként: *Beata* (v. *Sancta*) *Virgo Maria*. A magyar Szűz Mária (a *Beata*, ill. *Sancta* elmaradásával) erre a kontaminált alakra mehet vissza. E magyar névváltozat eredete feltehetően későbbi, hiszen patrocíniumi eredetű helyneveink között nem leljük. A korábbi magyar névváltozatokra középkori helyneveink világítanak rá. Ezek: a latin *Sancta Maria* tükörfordításaként *Szent Mária* (> *Szentmária*, *Szemerja*, *Somorja* stb.), illetve a belső keletkezésű *Boldogasszony* (> *Boldogasszony*, *Asszonyfalva* stb.), melyek olykor egyazon település megnevezésében is váltakozhatnak (MEZŐ 1996: 210, 214). A helységnévi névváltozatok összefüggéseihez l. MEZŐ 1996: 212–5, TÓTH 2008: 22–4.

A *boldog* és a *szent* jelzők a középkorban egyenértékű szinonimái egymásnak, erre korai nyelvemlékeink számtalan példát kínálnak. A Halotti beszéd *scen[t] achscin mariat* és *bovdug michael archangelt* névformái éppen a maival ellentétes használatot mutatnak, a Jókai-kódex pedig Szent Ferenc említésére a *Bodog ferencz* és *zent fferencz* (l. pl. 23) névváltozatokat különbségtétel nélkül használja. E szinonimikus névhasználat a latin névhasználatra is jellemző, l. pl. 1075: *Sanctique Benedicti ~ Beati Benedicti* (DHA. 213). A *boldog* és a *szent* hierarchiája a szentté avatási eljárással – a beatificatio és a canonisatio szétválásával – összefüggésben csak az újkor folyamán rögzült. (A boldoggá és szentté avatás történetét részletesen l. DThCath. 12: 493–7, 1626–60.) A *Boldogasszony* név utótagja még korai (alán eredetű) jelentésével van jelen a névben: ’úrnő, fejedelemasszony, királyasszony’ (vö. TESz., EWUng., ESz.). A megnevezés kialakulására és

megszilárdulására hathatott természetesen a latin liturgikus nyelv (vö. *Regina caeli* 'az ég királynője'), de szerepe lehetett benne a magyar ősvallás örökségének is (l. pl. NéprLex. *Boldogasszony*).

Szűz Mária tiszteletének, kultuszának irodalma végeláthatatlan (a középkori Magyarországra vonatkozóan – névtani szempontokat előtérbe helyező – áttekintésre l. MEZŐ 1996: 209–12).

A korai Mária-kultusz kiemelkedő voltának egyik jele lehet (nem megfelelkezvén természetesen a személynévadás számos más motivációjáról), hogy a *Mária* nevet a leggyakoribb női nevek között tartjuk számon. Középkori írásbeliségünk a férfinevekhez képest nagyságrendekkel kevesebb női nevet örökített át, így különösen is figyelemre méltó az ASzt.-ben közölt adatok sora. A nevet természetesen későbből is adatolni tudjuk, ám kevesebb előfordulással (l. pl. N. FODOR 2010: 160, SLÍZ 2011: 287). A kora újkor elejére jellemző szerény névsűrűséghez képest az újabb időkben az egyik, gyakran a leggyakoribb női keresztnévünk (HAJDÚ 2003: 365–581. passim, l. kül. 400–1, 581).

A kiemelt tisztelet másik névtani vonatkozása jele a középkori patrocíniumok és patrocíniumi eredetű helynevek nagy száma. MEZŐ ANDRÁS 68 településnevet (1996: 206–9) és közel 600 templomtitulust említ (1996: 210, 2003: 397–480).

A Mária-tisztelet jellemző kifejezője, hogy egyes monostorok titulusa mellett – formulaszerűen – feltűnhet Szűz Mária neve. Pl. 1075: „ad laudem Dei et sancte Marie semper Virginis Sanctique Benedicti” (DHA. 213); 1157: „cum Beata Virgine Dei Genitrice Maria et Sancto Martino” (PRT. 1: 604); 1364: „propter Deum et eius genitricem Mariam et propter Sanctum Mauricium” (PRT. 8: 344); stb. Szűz Máriát ugyanakkor a Tihanyi alapítólevél (a devóciónak megfelelően: Szent Ányos említését megelőzve) a templom (monostor) titulusaként említi. Ez a kettős titulus nem szokványos a korai bencés monostorok esetében. Ennél is figyelemre méltóbb azonban, hogy e kettős titulussal csak a Tihanyi alapítólevél szövegében és hátlapján találkozunk, továbbá Tihany okleveles emlékeinek félszáz titulusközléséből kizárólag azokban az oklevelekben, melyek közvetlenül (szövegszerűen) függnék az alapítólevélről: 1. a Tihanyi összeírásban nem az önálló fogalmazású bevezetésben („in honore[m] Sancti Aniani”, PRT. 10: 502), sem a birtokadományok összeírásában (pl. „Beati Aniani predium” PRT. 10: 516), hanem kizárólag azon a helyen, ahol annak szövege az alapítólevelet másolja: 1211: PRT. 10: 504); 2. a Szent László idejére hamisított adománylevélben (+1092/*1324 k./1399: PRT. 10: 496; DHA. 282; de l. ugyanitt a nem függő szövegben: „Sancti Aniani abbas”, PRT. 10: 499; DHA. 284); valamint 3. a hamis alapítólevélben (+1055/1324 u.: PRT. 10: 487; DHA. 154). Ezekén kívül sehol másutt nem fordul elő. Úgy tűnik tehát, hogy nem sokkal a monostor alapítása után a kettős titulus nehezen volt értelmezhető (a három későbbi oklevél sem értelmezi, csupán másolja), s hamarosan Szent Ányos vált az apátság kizárólagos védőszentjévé.

5. Szent Ányos. – Szent Ányos nevének említése az alapítólevél szövegében ugyanazon teljes szerkezetű, a hátlapon pedig ugyanazon elliptikus patrocíniumi említés részeként fordul elő, mint Szűz Máriáé. A későbbi oklevelekben azonban – az alapítólevél szövegétől függő három oklevél kivételével – Szent Ányos neve kizárólagos titulusként áll előttünk: 1090 k.: „monasterio S[ancti] A[niani] Tichoniensis [...] Sancti Aniani abbas” (PRT. 10: 496, DHA. 265); 1184: „ecclesie sancti Aniani” (PRT. 10: 501); 1251: „ecclesia Beati Aniani de Tyhon”(PRT. 10: 522); stb.

Az alapítólevélben szereplő védőszentet Orléans-i Szent Anianusszal (Ányossal) szokás azonosítani, aki a kora középkori Gallia egyik legjelentősebb szentje volt. Szent Anianus a mai Franciaország területén (Vienne-ben vagy annak közelében) született a 4. század közepe táján (feltehetően 358-ban). Előbb remete, majd Orléans-ban szerzetes lett, később a város püspökévé választották. Életének legjelentősebb eseményeként azt tartják számon – így a *Martyrologium Romanum* is (l. MR. nov. 17.) –, hogy halála előtt két évvel, 451-ben imádságainak eredményeként és közbenjárására megmentette Orléans-t Attila hun seregének pusztításától (MGH. AA. 8: 147; részletesebb és szemléletesebb leírása: Vita Aniani Episcopi Aurelianensis, MGH. SRM. 3: 108–17). Szent Anianus 453. november 17-én hunyt el Orléans-ban. A frank (majd francia) uralkodók védőszentjüként tisztelték, már a Meroving-korban a sírja fölött tett esküvel kellett az országnagyoknak tisztázniuk magukat, ha vádolták őket. Később a királyi szerződések is itt erősítették meg: az uralkodók szerződéseik megtartására, illetve szövetségekötéseik megerősítésére Szent Ányos sírjánál tettek esküt (vö. ERDÉLYI 1908: 6–10, MKatLex. *Ányos*). (Az alapítólevélben található liturgikus kitétel – „püspök és hitvalló” – történetére és használatára l. RADÓ 1961. 2: 1367–8.)

GERICS JÓZSEF Tihany *Anianus* nevű patrónusában egy másik szentet, a Karoling-kor bencés reformjában kulcsszerepet játszó Aniane-i Szent Benedeket (750 k. – 821) vélte felfedezni (KOZMA BÉLA szíves szóbeli közlése nyomán). Sajnos nincs ismeretem arról, hogy – az egyebekben számos szempontból megfontolandó – véleményét érvekkel megtámogatva nyilvánosságra hozta volna.

A francia–magyar kapcsolatoknak már Tihany alapítása előtt jelentős története van hazánkban, e kapcsolatok azonban I. András idejében váltak szorosabbá. András és I. Henrik francia király ugyanis (valamint III. Harald norvég uralkodó) kijevei hercegné feleségeik – Bölcs Jaroszláv leányai – révén egymás sógorai voltak. Az 1040-es évek végén, a verduni székesegyház leégése után – e rokoni kapcsolattól feltehetően nem függetlenül – 24 francia kanonok érkezett Magyarországra (CFH. 2: 1395). Ugyancsak Észak-Franciaországból származott az ekkori kalocsai érsek (György), aki IX. Leó pápa követeként is működött, 1050-ben vele utazott Franciaországba, Burgundiába és Lotaringiába. Erőteljes francia hatást mutatnak továbbá korabeli liturgikus könyveink is (CSÓKA 1943: 32–3). András király (mint korábban Szent István) Cluny apátjával is közvetlen kapcsolatot ápolt. Ezért döntött 1051 nyarán IX. Leó pápa úgy, hogy Hugó apát közvetítsen királyunk és a vele szemben álló német-római császár, III. Henrik között. Hugó több szerzetes kíséretében még ebben az évben Magyarországra érkezett. (A közvetítés sikertelensége miatt a következő évben maga IX. Leó pápa jött Pozsonyba.)

A francia uralkodók patrónusának védőszentül választása a tihanyi apátság számára nemigen történhetett az ekkortájt élénk francia kapcsolatoktól, illetve I. András királyunk és I. Henrik francia uralkodó rokoni viszonyától függetlenül. András király Tihany monostorába feltehetően francia földről hívott szerzeteseket (az alapítólevél belső, tartalmi érveire l. SZENTGYÖRGYI 2006: 4). A rokonság és a kialakult kapcsolatrendszer András (az 1040-es évek végén és az 1050-es évek első felében megnyilatkozó) németellenes politikája szempontjából sem elhanyagolható: uralkodónk a francia dinasztia patrónusát nem csupán az általa alapított közösség, de egyben a saját temetkezési helyéül választott monostor (vö. Képes krónika, 93. fejezet) védőszentjéül választja. E gesztus mögött erőteljes politikai orientáció és szándék sejthető.

A latin *Anianus* név az általános vélekedés szerint feltehetően görög névelőzményre megy vissza (vö. FEKETE 1974: 22). ÉRSZEGI GÉZA a név elején a görög *ā-* fosztóképzőt sejtí (szíves szóbeli közlése nyomán). LADÓ–BÍRÓ (1998: 30) szintén a görögből származtatja, a névnek ’bántó, zsarnoki’ jelentést tulajdonítva (a megfeleltetés nem eléggé transzparens). Tekintve, hogy e név korai latin jelenlétével számolhatunk (l. pl. *Annianus* római költő, Kr. u. 2. sz.), míg görög névként viszonylag későn bukkan fel (l. pl. Alexandriai *Annianosz*, 5. század eleji ókeresztény író), a kölcsönzés fordított irányban sem teljesen elképzelhetetlen. Ez esetben az igen kiterjedt *Annii* római plebejus nemzetség-név fogható gyanúba (első híressé vált tagja Lucius *Annius*, Kr. e. 340-ben [!]) a latin szövetség feje; erre és a nemzetség további ismertebb tagjaira l. ÓkoriLex. 1: 141). Ebből az *-anus* nexusképzővel (vö. *oppidanus*, *Romanus*; nemzetségnevekből: *Claudianus*, *Octavianus* stb.) nehézség nélkül megkapjuk az *An(n)ianus* nevet.

Az *Anianus* név megfelelőjét a magyar *Ányos* névben látjuk. Árpád-kori forrásainkban ez a személynév legtöbbször latinos formában szerepel: *Anianus*, *Annianus* (ÁSznt.); legelső – nem szentnévként használatos – személynévi előfordulásai a Várad regestrum-ból ismeretes „Ányos mester”-t, várad kanonokot és jegyzőt jelölik. Később e név forrásainkban egyre ritkábban bukkan fel (vö. SLÍZ 2011: 36, jóval kevesebb adattal; N. FODOR 2010-ben nem szerepel). A latin névalakból (amely feltehetően magyar névként is használatos volt) jöhetett létre egyfelől a latin *-us* végződés elmaradásával az *Anian* (ÁSznt.; vö. CsnSz.), illetve talán haplológiai (vö. FNESz.) az *Anias* névváltozat (ÁSznt.). E két névformából szabályosan alakultak tovább a régi magyar *Ányán*, *Ánnján* ~ *Ányás*, *Ánnvás* névalakok (vö. CsnSz.). Az *Ányán* változat ugyanakkor közvetlenül a franciából is származhat (< fr. *Saint Aignan* [~ *Agnan*] *d’Orléans*). Ez utóbbi névalak esetleges közvetlen francia átvételére az utalhat, hogy kevés Árpád-kori személynévi adatára csupán bencés monostorok szolgálonépei között bukkanhatunk (az egyik 1211-ben, a Tihanyi összeírásban, l. PRT. 10: 515). Az *Ányos* névalakot csupán a 14. századtól tudjuk adatolni (CsnSz.), amelynek származtatása azonban nem problémamentes. Az *Anianus* névformából – szabályos hangváltozásokat feltételezve – csak egy (szintén haplológiaival keletkezhett) **Ányus* (esetleg **Ánis*) névalakon keresztül juthatunk el (vö. lat. *Martinus* > m. *Martis* > *Martus* > *Martos*, l. SZENTGYÖRGYI 2011c). Az ehhez a formához közel álló névalakok – *Annis*, *An[n]us* – azonban ismereteink szerint (más eredetű) női névként voltak használatosak (ÁSznt., SLÍZ 2011: 37). (A név alakváltozatainak problémáihoz vö. HORGER 1933; PAIS 1932a, 1932b, 1933.)

Annak ellenére, hogy Szent Ányos neve és ünnepe felbukkan középkori magyarországi misekönyveinkben (l. fent a francia hatásról mondottakat), tisztelete nem vált általánossá (vö. még MELICH 1903: 277–8). Tihany mellett csupán egyetlen középkori templom-titulusáról tudunk számot adni: Marcaliéről, de ez is csupán a 15. századból dokumentálható (1404, 1455: MEZŐ 2003: 51), mely titulus hamarosan (feltehetően a török hódítás okán) el is enyészett (vö. MKatLex.).

A Tisza melletti egykori *Ányás* település (Szegedtől északra, Baks külterülete, Mindszent határában) – mely sosem volt a tihanyi apátság birtoka, az apátság a település és az apátság nevének összezsengése okán tartott igényt rá a 14. század első felében (vö. FNESz.) – minden bizonnyal pusztá személynévi eredetű nevet viselt. E korai helynévi adat, továbbá a későbbi és mai családnévi (a legismertebb minden bizonnyal *Ányos* Pál), keresztnévi (l. LADÓ–BÍRÓ 1998: 30) és szerzetesnévi (pl. Jedlik *Ányos*) előfordulásai ugyanakkor azt mutatják, hogy e név személynévkincsünknek folyamatosan eleme.

6. A tihanyi apátsági templom kettős titulusáról. – A tihanyi apátság alapítólevele azokat az adományokat rögzítette, melyeket I. András király a nép nyelvén *tichon*-nak nevezett helyen épült, Szűz Mária és Szent Ányos püspök és hitvalló tiszteletére szentelt egyháznak („ad *ecclesiam sanctę marię sanctique aniani episcopi & confessoris*”) adományozott. Az oklevélben gyakran előforduló latin *ecclesia* szó az elsődleges ’templom’ jelentés mellett egyúttal a monostorra mint intézményre, továbbá az itt letelepedett szerzetesi közösségre mint az apát által képviselt jogi személyre is értendő (vö. MEZŐ 1996: 30, SZENTGYÖRGYI 2010c: 5. 1. j., 174–5), a titulus tehát a monostor templomának, de egyúttal magának a monostornak is a titulusa.

6.1. A kettős titulus mint társpatrocínium. – A tihanyi apátság kettős titulusa szokatlannak tűnik. Ennek ellenére a kutatástörténet mindeddig nem fordított különösebb figyelmet erre a rítustörténeti sajátosságra. Egy felettebb általános és kevésbé valószínű magyarázat szerint I. András és felesége, Anasztázia hercegnő bizánci keresztsége miatt válhatott szükségessé a kettős titulus: az elsősorban francia földön tisztelt Ányos elé ezért kerülhetett „a keleti és a nyugati egyházban egyaránt mélységesen tisztelt Szűz Mária” (HARIS 2007: 13).

A liturgiátörténet jól ismeri a „páros védőszenteket”, akiknek liturgikus ünnepe is közös, illetve patrónusként (titulusként) is rendre együtt fordulnak elő. Ilyenek: Péter és Pál (korábban említettük őket Cluny titulusaiként is), Simon és Júdás (Tádé) apostolok, Kozma és Damján vértanúk, Perpétua és Felicitász vértanú asszonyok stb. A tihanyi apátság esetében azonban nincs szó páros védőszentről, a „Szűz Mária és Szent Ányos püspök és hitvalló” titulus alkalmi társpatrónusi szerepnek tűnik.

Mielőtt e szokatlan kettős titulus magyarázatára kísérletet tennénk, két fontos körülményt célszerű tisztázni. Az első: valóban *társpatrocínium*-ról van-e szó (pontosabban „társtitulus”-ról, vö. 3.1. pont). A *társpatrocínium* megnevezés egyenrangú védőszentekre utal, megkülönböztetve az ún. *másodlagos patrocínium*-tól (vö. ném. *Sekundärpatrocínium*, SCHWARTZ 1933: 5; NB. a *másodlagos patrocínium* terminust TÓTH VALÉRIA eltérő jelentésben használja, l. 2008: 68). Míg a másodlagos patrónus tisztelete csupán az egyik mellékoltár oltárképén fejeződhet ki, a társpatrónus kerülhet a templom oltárképére (vö. SCHWARTZ 1933: 5). (Tihany főoltárának képére Szent Ányos már kizárólagos titulusként került.) A második: sajátos körülmények között a már említett ciszterci monostorok némelyikére jellemző a kettős titulus, ezekben az esetekben azonban nyilvánvalóan *másodlagos patrocínium*-ról van szó (vö. SZENTGYÖRGYI 2011b: 12–3, 15).

Tihany kettős titulusa – mely tehát nem azonos a két gyakori (páros és másodlagos) patrocíniumi formával – a magyar középkorban nem általános, hanem alkalmi társpatrocíniumnak tűnik. A szokatlanságot és alkalmi jelleget az is mutatja, hogy a későbbi okleveles gyakorlat – már a 11. század végétől – rendre elhagyja a Szűz Mária-titulust, és az apátságot „csupán” *Szent Ányos apátsága*-ként említi: 1090: „*Sancti Aniani abbas*” (PRT. 10: 496); 1244: „*monasterio Sancti Aniani de Tyhonio*” (PRT. 10: 521); 1251: „*ecclesie Sancti Aniani de Tychon*” (PRT. 10: 522); 1262: „*conventus monasterii Sancti Aniani de Thycon*” (PRT. 10: 524); 1276: „*monasterium [...] in honorem Beati Aniani confessoris fundatum*” (PRT. 10: 537); stb. Mindazonáltal Szűz Mária és Szent Ányos patrocíniumát a monostor alapítása idején még minden bizonnyal egyenrangú titulusoknak tekintették.

6.2. Tihanyi kettős titulusának lehetséges magyarázata. – A kettős titulus – mint önmagában Szent Ányos titulusként való magyarországi jelenléte, avagy mint feltételezésünk szerint maga az alapítás idejének első tihanyi bencés szerzetesközössége is (vö. SZENTGYÖRGYI 2006: 3–4) – francia eredetű lehet: a Karoling-kori Westwerk továbbéléseként kialakított „kétszentélyes templomtípus”-ban lelheti magyarázatát.

A Westwerk a Karoling-korban megjelenő térforma, a templomnak az oltár helyével átellenes, nyugati felében emelkedő térrész. Földszintje a halotti szertartás helye, emellett pedig önálló titulusú kápolna vagy oltár kapott helyet (GUZSIK 1988: 12). A Westwerk a frank-római liturgiában funkcióval rendelkezik, belőle fejlődik ki a „kétszentélyes templomtípus”. „Idővel a nyugati szentély módot adott a kettős titulus (két védőszent) egyenrangú tiszteletére” (GUZSIK 2001b: 8). Az önálló szentélyként funkcionáló Westwerk egyik legkorábbi példája a fuldai apátsági templom (791–810 között épült), de megjelenik a tihanyi apátság alapítása előtt nem sokkal emelt (1010–1033) hildesheimi Szent Mihály-templom szerkezetében is (GUZSIK 1988: 18). A későbbi templomépítészetben a Westwerk – funkcióját veszítve – szerzetesi (l. a magyar bencés építészetben Lébény, Ják stb., vö. GUZSIK 2001b: 9) vagy kegyúri karzattá alakult (GUZSIK 1988: 12).

Sajnos a legelső, alapítás kori tihanyi bencés templomnak a szerkezetét, elrendezését nem ismerjük (vö. HARIS 2007: 15–7, l. még az itt hivatkozott szakirodalmat). A 11. századi építészeti elemeket megőrző mai altemplom sem nyújt támpontot. Nem informatív I. András király sírjának itteni elhelyezkedése sem. A feltételezett sírépítmény egyetlen fennmaradt része, a feltehetően egy római szarkofág oldalából átfaragott fedőlap ugyanis csupán 1955-ben került mai helyére (HARIS 2007: 16). A sírépítmény, illetve annak (megmaradt) elemei a középkor folyamán hasonlóképpen kerülhettek új helyre, főként a módosult liturgikus igények okán. Vonatkozó építészeti emlékek híján csupán óvatos következtetéseket tehetünk.

Az apátság nem szokványos kettős titulusa arra enged következtetni, hogy az első bencés templom még a frank-római liturgikus teret megjelenítő „kétszentélyes templomtípus” lehetett. Ha az alapítás idején a Westwerk eredetű, felemelt nyugati oltár is funkcionált, akkor alatta kétségtelenül kriptá helyezkedett el (GUZSIK 1988: 12). Ebben az esetben viszont nyilvánvaló, hogy ide, a templom nyugati oldalán elhelyezkedő kriptába temetkezett a király. Következésképpen eredetileg a kriptá fölötti oltár lehetett Szent Ányos oltára, Szűz Mária tiszteletére pedig a keleti (általános miséző) oltárt szentelheték fel. A templom e feltételezett elrendezése esetén I. András királyunk a sógora, I. Henrik francia király, illetőleg a mindenkori francia királyi család védőszentjének oltalma (és oltára) alatt pihenhetett.

A későbbi átrendezések és – a megváltozott liturgikus igényeknek megfelelő – átépítések e templomszerkezet nyomait végképp eltüntették (a királyi sír már az első átépítés folyamán átkerülhetett az immár egyetlen oltár alatti, önálló titulus nélküli altemplomba). Ezzel párhuzamosan pedig középkori oklevélszövegeinkből is hamar elmaradt az ekkor már szokatlan, az átépített, egyoltáros templomra vonatkozóan valószínűleg nehezen is értelmezhető kettős titulus egyike.

7. Szent Kelemen. – Az alapítólevél szövege szerint a Gamás határában fekvő, az apátságnak adományozott földterületet két út határolja, mindkettő Szent Kelemen egyházánál végződik: „quę simul ad *sanctum clementem* terminantur”. Szent Kelemen itteni

említése Balatonlelle templomának titulására vonatkozik (vö. ERDÉLYI 1908: 11, 375; MEZŐ 2003: 169; HOFFMANN 2010: 96).

Kelemen a Kr. u. 1. század végén Róma püspöke (Szent Péter harmadik utóda). 4. századból származó – mesébe hajló – passiója szerint a keresztényüldözés áldozata: Traianus császár a Krím-félszigetre, Khersonba (ma Ukrajnában Херсонес) száműzte. Itt – a történet szerint – sok más kereszténnyel együtt egy márványbányában dolgoztatták. Végül horgonyt kötöttek a nyakába és a tengerbe fojtották, ezért lett (legjellegzetesebb) attribútuma a horgony.

A hagyomány úgy tartja, hogy Cirill és Metód, akiket III. Mihály bizánci császár 860-ban a Krím-félszigetre küldött misszióba, Khersonban megtalálták Kelemen maradványait, később pedig magukkal vitték Rómába. (Cirill Rómában halt meg, teste a római Szent Kelemen-bazilikában nyugszik.) Innen származhat a vélekedés, miszerint Szent Cirill (vagy Szent Metód) építtethette a legkorábbi keresztény templomot Lellén. (A mai, a Szentháromság tiszteletére szentelt templom Somos Miklós által készített oltármozaikja alsó mezőjében Szent Kelemen pápa látható Szent Cirillel és Metóddal, mögöttük pedig a római Szent Kelemen-bazilika, Kelemen és Cirill temetkezési helye sejlik fel.)

A magyar *Kelemen* név latin eredetű, a lat. *Clemens* név közszoói jelentése 'csendes, szelíd; békés, engedelkeny'. Számon tartandó ugyanakkor a szláv névalak(ok)kal való kapcsolat is (különösen, ha feltételezzük a patrocíniumi név esetleges korai, honfoglalás kori jelenlétét). A szláv névalakokra vö. MELICH megállapításait (1904: 23–4). A *Kelemen* nevet mindazonáltal MELICH is a latin eredetű nevek között tárgyalja. A magyar *Kelemen* névforma rögzülését ugyanakkor (vö. az ÁSzt. névalakváltozatait) esetleg befolyásolhatta a szláv *Klemen* névalak (MELICH 1904: 24).

Az Árpád-korban a *Kelemen* elterjedt férfinév (ÁSzt.), de később is számottevő az előfordulása (vö. SLÍZ 2011: 80–1. *Clemens*, ill. az etimológiával idekapcsolt, de egy másik, a TESz.-ben szereplő esetleges magyar etimológia feltüntetése miatt külön szócikkben felvett *Kelemes*; N. FODOR 2010: 133. *Kelemen*).

Az alapítólevélbeli említés a Kárpát-medencében Szent Kelemen tiszteletének korai jelenlétére utal (l. még MELICH 1903: 280–1, 1904: 24; MEZŐ 1996: 113). E patrocínium korai felbukkanása ellenére kevésbé elterjedt templomtitulus, mindössze 12 középkori templomról ismeretes, hogy Szent Kelemen tiszteletére lett szentelve. A tulajdonképpeni patrocíniumi névből ez esetben egyetlen helységnév sem alakult (MEZŐ 2003: 169–70). MEZŐ korábban két patrocíniumi eredetű helynevet közölt (1996: 112), ám a Sáros vármegyei *Kellemes*-ről már ekkor megjegyezte: „aligha tartozik ide” (1996: 113; vö. 2003: 169. *Kellemes*), a Varasd vármegyei *Szentkelemen*-ről pedig utóbb nyilatkozott kétkedően (2003: 169. *Szvinusa*).

A patrocínium adataira vonatkozóan Szvinusa példája (MEZŐ 1996: 112, 2003: 169) különösen is figyelemre méltó. Mindenekelőtt – MEZŐ későbbi munkájában – kikerült az adatok sorából az igen kétséges 1227-es említés, melyre egyebekben a helységnévi használat feltevését semmiképpen nem lehetett alapozni (l. a szövegkörnyezetet). A helységnévi használat így csupán egyetlen kései magyar nyelvű adaton nyugszik (1468: *Zenth Kelemen*). Minden más (latin nyelvű) említés ugyanis a templomra vonatkozik. A nyelvi elkülönülés a (latin) patrocínium és a (magyar) helynév között különösen ebben a kései időben olyan erőteljes szempont (korábban többször is hivatkoztunk erre), hogy MEZŐ okkal vélte a magyar névhasználatot az egykori helységnévi használat nyomának. Az utóbb

előkerült adatok azonban világosan mutatják, hogy *Szent Kelemen* neve csak templomtitulusként jöhet szóba, a település neve a 14–16. század folyamán következetesen *Szvinusa*.

Mindennek kettős módszertani tanulsága van. Egyrészt az adatok nyelve alapvetően irányadó, mégsem lehet (még ebben a biztosnak tűnő latin → magyar „nyelvi irányban” sem) kivétel nélkülinek tekinteni. Másfelől pedig nagyfokú óvatossággal célszerű kezelni a szövegkörnyezet nélküli adatokat, különösen, ha ezekből kívánunk általánosabb következtetéseket levonni. Ez a gyűjteményes munkák adatközléseinek felhasználására is vonatkozik. MEZŐ (a forrásközlésben megbízván) átvette GEORG HELLER helynévgyűjteményének adatát (HOU. 8: 76). A szövegkörnyezet ellenőrzése nélkül azonban a névforma még ilyen világosnak tűnő esetben is félrevezető lehet. MEZŐ az újabban előkerült említések fényében – helyesen eljárva – módosította korábbi feltevését (ám az ezen adat sugallta esetleges helységnévi használatot mégsem merte végleg elvetni, l. „= ?Kelemen”, MEZŐ 2003: 169).

A meglehetősen jól dokumentált Lelle (Balatonlelle) adatai között ugyanakkor nem találunk olyat, mely arra mutatna, hogy a templomtitulust bármikor is használták volna helységnévként.

8. Szent Mihály. – Az alapítólevél szövege arról tudósít, hogy a *bagat mezee* szomszédságában elterülő erdőben számos kicsiny halastó található, melyek – három kivételével – az apátság tulajdonába kerültek. A három tó közül kettő a királyé (ezek nevét is ismerjük: *opoudi* és *lopdī*), a harmadik pedig (nevéről nem értesülünk) a Szent Mihály egyházáé: „*tercia namque sancī mich(a)elis*”.

A név legvalószínűbben egyházi birtoklásra utal, településnévi értelmezés a szakirodalomban nem merült fel. ERDÉLYI nyomán – aki csupán feltételelesen fogalmaz (1908: 420) – e patrocíniumot Veszprém püspökségére szokás vonatkoztatni (l. pl. MEZŐ 1996: 166, 2003: 304). Ennek kellő indoklását azonban sem itt, sem másutt nem találjuk, miközben igen valószínűtlennek tűnik a püspökségtől távoli, Duna melléki (hagyományosan ide szokás a vonatkozó birtoktestet lokalizálni: ERDÉLYI 1908: 11, 420; BÁRCZI 1951: 44–8; ZELLIGER 2005: 36; vö. HOFFMANN 2010: 158, 162, óvatos kritikával: 160) egyetlen kis tavacska – egyéb földterület, nagyobb birtoktest, erdő stb. nélküli – átengedése a veszprémi püspöknek.

Szent Mihály arkangyal a zsidó és a rá épülő keresztény hagyomány szerint az Istenhez hű angyalok vezére (részletesen l. BibliaiLex., MKatLex.); e szerepe egyben a gonosz, a rossz elleni (lelki) harc jelképévé és segítőjévé is avatja (l. pl. Czech-kódex, 165–7).

Szent Mihály főangyal bizánci eredetű, a 6. századig visszanyúló tisztelete a keresztény magyarság körében a korai időktől adatolható: Géza fejedelem testvére a keresztességben a *Mihály* nevet kapta, illetőleg egyik legkorábbi püspökségünk, Veszprém titulusa is *Szent Mihály*. A legfőbb angyal a későbbiekben is a legnagyobb tiszteletben részesített patrónusok közé tartozik.

A *Mihály* név a héber *mīkā’ēl* ’Ki [olyan,] mint az Isten?’ jelentésű szerkezetre megy vissza. Ennek átvétele a gör. *Μιχαήλ*, ebből pedig a lat. *Michael* név. A magyar *Mihály* nevet hagyományosan a latin alakból szokás levezetni. A magyarországi, feltételezhetően igen korai (a latin térítést minden bizonnyal megelőző) kultusza nyomán azonban fel kell tennünk, hogy a személynév a magyarban görög-szláv eredetű is lehet, vö. gör. *Μιχαήλ* (biz. gör. [*mīχail*]) > szl. *Mihailo*). Az átvétel ilyenformán hangtanilag

is pontosabban magyarázható: szl. *Mihailъ* > m. **Mihajl* > *Mihál* (> *Mihály*). (Vö. még: MELICH 1904: 38.)

A név személynévként már az Árpád-korban (l. ÁSzt. *Michael*, *Mihal* stb.), majd a késő középkor folyamán is igen gyakori, illetőleg számos névváltozatban élt (l. pl. SLÍZ 2011: 300–17, N. FODOR 2010: 165, ill. az innen utalt címszók). A névnek a későbbi időkben is igen nagy a megterheltsége (vö. HAJDÚ 2003: 365–581. passim), mára azonban kissé veszített népszerűségéből (KnE.).

A főangyal patrocíniumának a kiemelt népszerűségét a középkorban jól mutatja, hogy 86 patrocíniumi eredetű településnévvel (MEZŐ hármát ugyan kérdőjellel vett fel, 1996: 167) megelőzi a Szűz Mária nevéből alakultakat (ezek száma: 68). A településnévvé válás természetesen nem tiszteleti, hanem névszociológiai, névhasználati motivációjú (számos, lényegében nem devocionális oka lehet ugyanis, hogy egy patrocíniumból mely esetekben alakul településnév, és melyekben nem). A szentnévből származó településnevek száma csupán indikátor jellegű, hiszen nagyszámú patrocíniumi eredetű településnév kialakulásához nagyszámú patrocíniummal „kell rendelkezni”. Ez Szent Mihály esetében „rendelkezésre is állt”, s ez valóban lehet – bár természetesen nem szigorú matematikai értelemben – a devóció fokmérője. Ez a szám az arkangyal tiszteletét egyben az őt megillető helyre, Máriáé mögé helyezi: a középkori Magyarországon 375 körüli templomtitulussal rendelkezik (Máriáé 600 körüli, MEZŐ 1996: 210, 2003: 397–480).

Említettük, hogy a Tihanyi alapítólevélben név nélkül szereplő tavacsának a veszpéri püspökség rendelkezésére bocsátása – különösen, ha a birtokot a Duna mellékére lokalizáljuk – eléggé valószínűtlen. Ha ehhez hozzávesszük a Szent Mihály iránti vallásos tisztelet kezdettől fogva erőteljes megnyilvánulását, mely a patrocíniumok nagy számával is mérhető, még kevésbé valószínű, hogy az alapítólevél – mint jogi dokumentum – Szent Mihály patrocíniumát úgy említené, hogy teret engedne e szerteágazó homónimának. Ha valóban a püspökségről lenne szó, kizárt, hogy erre ne történnék egyértelmű utalás. A megoldáshoz Szent Kelemen (egyházának) alapítólevélbeli említése vezethet. A birtokviszonyok, a határok tiszteletben tartása, a határjelek pontos helye csupán a tulajdonos és a helyiek kapcsolatában releváns. Az ilyen összefüggésben említett patrocínium (pl. egy útszakasz azonosítására) ezért csak helyi templom megnevezése lehet. Ha pedig esetleg egy nem helyi érdekelttségű patrocínium említettik helyi érdekelttség (pl. egy tavacska használata) kapcsán, annak pontosabban azonosítható megadására lenne szükség. (A helyiek számára ugyanis igen valószínűen nem releváns információ a püspökség patrocíniuma, különösen egy ilyen „népszerű” patrónus esetében.) Okkal feltételezhetjük tehát, hogy ez esetben is egy helyi templomról van szó. (ERDÉLYI valójában ezt tartja valószínűbbnek: „Szent Mihályé [? a helybeli egyházé]”, 1908: 420).

Mindez újabb szemponttal támogathatja meg a Somogy megyei Segesd környékére feltételezett lokalizációt, mely a határpontok egy részének beazonosíthatóságára épül (l. SZENTGYÖRGYI 2008: 259–66, 2010c: 138–45). Önmagában persze nem bizonyító erejű, de a lehetséges érvek számát szaporítja, hogy Segesd patrocíniuma szintén *Szent Mihály* (HO. 1: 364; Cs. 2: 582; MEZŐ 2003: 296).

9. Tihany. – Feltehetően a *tichon* név az egyetlen, mely patrocíniumi eredetű névként, de immár nem patrocíniumként szerepel az alapítólevélben. (Ez még esetleg a lat. *Martinus*-ból származó, személynévi eredetű *mortis* helynévvel kapcsolatban merülhet fel, de semmi nem támogatja.) Mint helynév, *tichon* bemutatása immár nem a személynevek

(és azon belül a hagianimák) sorában tárgyalandó. Annyiban mégis ide tartozik, hogy segítségével e viszonylag korai időből is tudunk példát említeni a patrocínium patrónusi jelentéstartalmának kiüresedésére, illetőleg a név funkcióváltására, továbbá megállapítható, hogy e korai változás lényegében nem különbözik az ilyen típusú későbbi nyelvi folyamatoktól.

Tihany helynevének végső eredetét a gör. *Τύχων* 'siker, szerencse, boldog' jelentésű (vö. lat. *Felix*, m. *Bódog*) névre vezethetjük vissza. E név hagianimaként eredetileg Ciprusi Szent Tükhón (†425) patrocíniumát jelöli, mely – történettudományi, egyháztörténeti és régészeti érvekkel is alátámasztva – görög szerzetesek jelenlétét feltételezi Tihany szigetén, a bencés közösség megtelepedését megelőző időszakra vonatkozóan. A titulus az 1055-ös új alapítás kapcsán (esetleg már korábban) elenyészett, a név metonimikusan előbb a hegyre, majd az új apátságra, idővel az egész szigetre, legújabban pedig az apátság körül létrejött településre értődött rá. A szentnévi titulus helynévvé válását redukció (a jelenségre l. TÓTH 2008: 98–110), a hagianimaként, illetve patrocíniumként a még minden bizonnyal alkalmazott *Ἅγιος* 'szent' jelző elmaradása kísérte (vö. TÓTH 2008: 99).

A *Tihany* helynév eredetének részletes bemutatását l. SZENTGYÖRGYI 2010b: 385–96, illetve 2010c: 63–70).

10. Összegzés. – A tanulmány sorozat első két tagja a Tihanyi alapítólevélben található nevek három fő csoportja közül (vö. SZENTGYÖRGYI 2011: 10) a teonimák és a hagianimák bemutatására vállalkozott. E két névtípus a hazai onomasztikai szakirodalomban még kevésbé feldolgozott, ezért is látszott szükségesnek, hogy az alapítólevél saját névanyagán túl (melynek feltárása volt elsődleges célunk) számos módszertani, művelődéstörténeti és névtipológiai kérdést is érintsünk. Megkerülhetetlennek véltük például, hogy rámutassunk a szakrális-devocionális névhasználat és a nyelvválasztás összefüggéseire, az oklevelek kiadásának és a liturgikus gyakorlatnak a kapcsolatára (ezen belül például arra, hogy a hasonló funkciójú nevek közül melyik és miért válhat, illetve nem válhat a patrocíniumi eredetű helynévadás forrásává), feltártuk továbbá a szentnévi névhasználat rétegeit, érintettünk számos terminológiai problémát stb. Mindezen megfontolások egyben (tartalmi és módszertani) szempontokat kínálnak az alapítólevélben említett további – immár szűkebb értelemben vett – személynevek feltárása, azaz az alapítás jogi aktusában közreműködő egyházi és világi személyek nevének elemzése számára.

Hivatkozott irodalom

- AO. = *Anjoukori okmánytár* 1–7. Szerk. [1–6.] NAGY IMRE. Budapest, 1878–1891. Szerk. [7.] TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1920.
- ÁSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár* 1–12. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest/Budapest, 1860–1874.
- BÁRCZI GÉZA 1951. *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest.
- BibliaiLex. = HERBERT HAAG 1989. *Bibliai lexikon*. Budapest.
- BibliaiNt. = SISKÁ ÁGOTA 2010. *Bibliai névtár. Tulajdonnevek konkordanciája hat magyar bibliafordítás alapján*. Budapest.
- CIC. = ERDŐ PÉTER szerk. 1986². *Codex Iuris Canonici / Az egyházi törvénykönyv*. Budapest.
- CFH. = GOMBOS F. ALBIN 1937–1943. *Catalogus fontium historiae Hungaricae* 1–4. Budapest.

- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3, 5. Budapest.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Budapest.
- CSÓKA J. LAJOS 1943. *Clunyi szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században?* Budapest.
- DHA. = GYÖRFFY, GEORGIUS ed. 1992. *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196*. Budapest.
- DThCath. = VACANT, ALFRED et al. eds. 1903–1950. *Dictionnaire de Théologie Catholique* 1–15. Paris.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ 1908. *A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága. 1055–1701*. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története 10. Budapest. [= PRT. 10.]
- ESz. = ZAICZ GÁBOR főszerk. 2006. *Etimológiai szótár*. Budapest.
- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1993–1997. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–3. Budapest.
- F. = FEJÉR, GEORGIUS 1829–1844. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* 1–11. Budae.
- FEKETE ANTAL 1974. *Keresztneveink, védőszentjeink*. Budapest.
- N. FODOR JÁNOS 2010. *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526)*. Budapest.
- GUZSIK TAMÁS 1988. *Szакrális építészeti terek funkcióelemzése 2. Nyugati középkori liturgiák és építészetük*. Kézirat. Budapesti Műszaki Egyetem, Budapest.
- GUZSIK TAMÁS 2001a. *Keresztény liturgiák építészete 1. Róma és a keresztény kelet*. <http://www.eptort.bme.hu/doc/szakral/szakral1.html> (2012. 11. 03).
- GUZSIK TAMÁS 2001b. *Keresztény liturgiák építészete 2. Középkori nyugati liturgiák és építészetük*. <http://www.eptort.bme.hu/doc/szakral/szakral2.html> (2012. 11. 03).
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Budapest.
- HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest.
- HARIS ANDREA 2007. *A tihanyi bencés apátság műtárgyai és mesterei a 18. században*. Doktori (PhD) értekezés, kézirat. ELTE BTK, Budapest. <http://doktori.btk.elte.hu/art/haris/diss.pdf> (2012. 11. 03).
- HO. = *Hazai okmánytár* 1–8. Szerk. [1–5.] NAGY IMRE et al. Győr, 1865–1873. Szerk. [6–8.] IPOLYI ARNOLD et al. Budapest, 1876–1891.
- HOU. 8. = GEORG HELLER 1977. *Die historischen Ortsnamen von Ungarn 8. Comitatus Varasdiensis*. München.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen.
- HORGER ANTAL 1933. A latin Anianus magyar származékaihoz. *Magyar Nyelv* 29: 107–9.
- SZ. JÓNÁS ILONA 2010. *Sokszínű középkor. Természet – társadalom – kultúra a középkori Európában*. Budapest.
- KnE. = FERCSIK ERZSÉBET – RAÁTZ JUDIT 2009. *Keresztnevek enciklopédiája*. Budapest.
- LADÓ JÁNOS – BÍRÓ ÁGNES 1998. *Magyar utónévkönyv*. Budapest.
- MELICH JÁNOS 1903. Szláv jövevényszavaink. (Hetedik közlemény.) *Nyelvtudományi Közlemények* 33: 273–372.
- MELICH JÁNOS 1904. Szláv jövevényszavaink. (Nyolcadik közlemény.) *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 12–54.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)*. Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. Budapest.

- MGH. AA. 8. = *Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi* 8. Gai Solii Apollinaris Sidonii Epistulae et carmina. Ed. CHRISTIAN LÜTJOHANN. *Accedunt Fausti aliorumque epistulae ad Ruricius aliosque, Ruricii epistulae*. Ed. BRUNO KRUSCH. Berolini [Berlin], 1887.
- MGH. SRM. 3. = *Passiones vitaeque sanctorum aevi Merovingici et antiquiorum aliquot* 1. Ed. BRUNO KRUSCH. Hannoverae, 1896.
- MKatLex. = DIÓS ISTVÁN főszerk. 1993–2010. *Magyar katolikus lexikon* 1–15. Budapest.
- MR. = *Martyrologium Romanum*. Città del Vaticano, 2004. (Magyar fordítása: Római Martyrologium. Budapest, 2010.)
- NéprLex. = ORTUTAY GYULA főszerk. 1977–1982. *Magyar néprajzi lexikon* 1–5. Budapest.
- ÓkoriLex. = PECZ VILMOS szerk. 1902–1904. *Ókori lexikon* 1–2. Budapest.
- PAIS DEZSŐ 1932a. Ángyán. *Magyar Nyelv* 28: 171–2.
- PAIS DEZSŐ 1932b. Ányás. *Magyar Nyelv* 28: 275–7.
- PAIS DEZSŐ 1933. A latin Anianus magyar származékaihoz. *Magyar Nyelv* 29: 109–12.
- PRT. = ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC szerk. 1902–1916. *A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története* 1–12/B. Budapest.
- RADÓ, POLYCARPUS 1961. *Enchiridion Liturgicum* 1–2. Romae – Friburgi Brisgoviae – Barcinone.
- SLÍZ MARIANN 2010. A patrocíniumok és a személynév-gyakoriság összefüggései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 163–73.
- SLÍZ MARIANN 2011. *Anjou-kori személynévtár 1301–1342*. Budapest.
- SCHWARTZ ELEMÉR 1932. *A nyugat-magyarországi német helységnevek*. Budapest.
- SCHWARTZ ELEMÉR 1933. *Szentgotthárd és vidéke a ciszterciták letelepedése előtt*. Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2006. *A tihanyi apátság alapítólevelének hátlapja mint nyelvi emlék*. <http://mnytud.arts.unideb.hu/nevtan/informaciok/mnyt/szr.pdf> (2012. 11. 03.).
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2008. A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Budapest. 255–67.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. A tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen. 21–41.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. *Magyar Nyelv* 106: 295–307, 385–96.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010c. *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. Doktori (PhD) értekezés, kézirat. ELTE BTK, Budapest. http://nyelvtortenet-elte.tombo.hu/docs/c604801d5d5384fbc1a90a8691940463/SzR_PhD_dolgozat.pdf (2012. 11. 03.).
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011a. A Tihanyi alapítólevél személynevei I. Középkori okleveleink teonimái. *Névtani Értesítő* 33: 9–28.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011b. Cikádor. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6: 7–34.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011c. Egy ómagyar magánhangzó-változásról. *Magyar Nyelv* 107: 193–8.
- SZÓKE MELINDA 2013. *A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. Szempontok interpolált okleveleink nyelvészeti vizsgálatához*. Doktori (PhD) értekezés, kézirat. DE BTK, Debrecen. http://mnytud.arts.unideb.hu/doktorik/szokem_phd.pdf.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–4. Budapest.
- TÓTH VALÉRIA 2006. A templomcimből alakult településnevek változásáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2: 31–46.
- TÓTH VALÉRIA 2007. A templomcimből alakult településnevek keletkezési körülményeiről. *Magyar Nyelv* 103: 408–19.

- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változáspolitikája*. Debrecen.
- TÓTH, VALÉRIA 2011. Patrociny Settlement Names in the Carpathian Basin. *Onomastica Uralica* 8: 175–206.
- TÓTH, VALÉRIA szerk. 2011. *Patrociny Settlement Names in Europe*. *Onomastica Uralica* 8. Debrecen–Helsinki.
- ÚszGMSz. = VARGA ZSIGMOND 1992. *Újszövetségi görög–magyar szótár*. Budapest.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. *A Tihanyi Alapítólevél*. Pannonhalma.
- ZsO. = *Zsigmondkori oklevéltár* 1–10. Összeáll. [1–7.] MÁLYUSZ ELEMÉR et al., [8–9.] BORSA IVÁN – C. TÓTH NORBERT, [10.] C. TÓTH NORBERT. Budapest, 1951–2007.

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

RUDOLF SZENTGYÖRGYI, **Personal names in the Deed of Foundation of Tihany Abbey II. Hagionyms**

This paper is part of the author's series of papers presenting and analysing personal names in the Deed of Foundation of Tihany Abbey. In medieval Hungarian sources, three layers of hagionyms ('saints' names') can be discerned: 1. Hagionyms proper. The denotatum of the name is the particular saint. 2. Patrocines in the strict sense. These are created by metonymic extension of the saint's name to the church (less frequently, the religious community) of which the saint is the patron. 3. Place names (typically names of settlements) based on patrocines. Given that these three uses can be traced back to one another, in-between cases can also be found. In the text of the Deed of Foundation of Tihany Abbey, examples of all three types can be attested. Although it is a transitional case as far as its connotation is concerned, I take the following to be a hagionym proper: "*sanctę marię sanctique aniani episcopi & confessoris* (sc. ecclesia)" – '(church dedicated to) the Holy Virgin and St Anianus, bishop and confessor'. The following examples represent patrocines in the strict sense: "*quę simul ad sanctum clementem terminantur*" – 'both (roads) end at St Clement'; "*tercia namque sancti mich(a)elis*" – 'the third (lake) belongs to St Michael'; and on the verso of the document: "*sanct[ę] marię scilicet & sancti aniani*" – '(ecclesiastic objects of) the Holy Virgin and St Anianus'. An instance of a settlement name based on a patrociny is the name of *Tihany* itself. We can observe that both the Deed of Foundation of Tihany Abbey and the medieval practice of writing charters in general use names of the first two types exclusively in Latin (alternatively, Greek), whereas names of settlements based on patrocines are typically mentioned in Hungarian (or in the relevant vernacular). In this, medieval ecclesiastic and official use of names certainly follows the system of name use of theonyms.